

Marginalizacija i ekskluzija osoba s invaliditetom unutar društvenih skupina osoba s invaliditetom

---

Vodanović, Tino

Undergraduate thesis / Završni rad

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:899583>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-17**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

Sveučilište u Rijeci

Filozofski fakultet u Rijeci

Odsjek za kulturalne studije

Akadska godina: 2016./2017.

Student: Tino Vodanović

Mentorice: Sarah Czerny, dr. sc. doc., Tamara Martinac Dorčić, dr. sc. doc.

**Marginalizacija i ekskluzija osoba s invaliditetom
unutar društvenih skupina osoba s invaliditetom
(Završni rad)**

Rijeka, rujan, 2017.

Sadržaj

1. Uvod.....	3
2. Razrada	4
2.1. Pitanje invaliditeta.....	4
2.1.1.Pojam invaliditeta	4
2.1.2. Društvene skupine.....	6
2.1.3. Marginalizacija i ekskluzija	8
2.2. Analiza istraživanja	11
2.2.1. Informacije o istraživanju	11
2.2.2. Metodologija	12
2.2.3. Interpretacija dobivenih podataka.....	12
2.2.4. Analiza dobivenih podataka.....	22
3. Zaključak.....	26
4. Literatura.....	29
5. Prilog: pitanja za intervju.....	31

Sažetak

Ovaj rad bavi se marginalizacijom i ekskluzijom osoba s invaliditetom unutar skupina osoba s invaliditetom kao problema identiteta i kritičkih stavova. Položaj zajednice osoba s invaliditetom kao i njeni unutargrupni konflikti uzrokuju rast frustracija i negativnih osjećaja osoba s invaliditetom prema samima sebi, a što se, u konačnici reflektira i na samu zajednicu. Slika koju društvo, putem medija, potom dobiva o osobama s invaliditetom potpuno je pogrešna i diskriminatorna. Javne institucije koje su u kontekstu ovog rada škole, imaju važnu ulogu u formiranju identiteta osobe s invaliditetom te cjelokupne slike koju osoba s invaliditetom ima sama prema sebi, a potom i sliku koju društvo u cjelini stvara o osobama s invaliditetom.

Ključne riječi: *osobe s invaliditetom, obrazovanje, identitet, unutargrupni, izvangrupni, konflikt, marginalizacija, ekskluzija*

1. Uvod

U ovom radu namjeravam problematizirati pitanje fenomena marginalizacije i ekskluzije osoba s invaliditetom unutar društvenih skupina osoba s invaliditetom. Prethodno navedeni fenomeni su zastupljeni u skupinama osoba s invaliditetom kao i u svim ostalim društvenim skupinama na što ću pokušati ukazati kroz primjere iskustava studenata s invaliditetom kao i iz vlastitog iskustva kao osobe s invaliditetom. U radu ću se koristiti iskustvima studenata s invaliditetom koja sam prikupio metodom etnografskog istraživanja, točnije nestandardiziranim, dubinskim intervjuom, literaturom vezanom uz područja teorije o društvu, kulturi, identitetu, invaliditetu, marginalizaciji i otporu. Rad je strukturiran u tri dijela, od kojih će u prvome biti riječi o ključnim pojmovima i njihovim različitim mogućnostima definiranja te na koji se način odnose na ključni dio rada, odnosno, na analizu iskustava ispitanika o osjećaju pripadnosti skupinama osoba s invaliditetom te uključenosti u aktivnosti unutar njih. Naposljetku, treći dio ticalat će se donošenja zaključaka o temi na temelju analize i provlačenja zaključaka kroz prizmu teorija navedenih u prvom dijelu rada.

Ovaj rad se temelji na jednom od četiri generalna pravila koja je Foucault iznio u svojem djelu „Nadzor i kazna“ (Foucault, 1984.). Spomenuto pravilo tiče se pristupa kritičkoj analizi, a govori da se kazna, odnosno represivne metode ne smiju gledati zasebno, već je potrebno uključiti svojevrstan holistički pogled. Drugim riječima, Foucault ističe kako je potrebno uzeti u obzir i moguće pozitivne strane represije, koliko god one bile male. U ovome radu, koji se tiče upravo represivnih metoda skupine, od presudne je važnosti nastojanje da se dobije cjeloviti pogled na kompleksne procese koji uvjetuju promjene.

Ideja za izradu ovoga rada građena je na temelju vlastitog iskustva unutar obrazovnog sustava, točnije za vrijeme osnovnoškolskog i, prvenstveno srednjoškolskog obrazovanja. Kao dodatni poticaj pri izboru teme poslužila su mi slična iskustva drugih studenata s invaliditetom pri Sveučilištu u Rijeci što me, u konačnici, potaknulo na dublje razmišljanje i promatranje fenomena navedenih u gornjem tekstu te sam, iz tog razloga, odabrao upravo etnografski tip istraživanja i intervjuja kako bih o spomenutoj temi mogao pisati upravo s obzirom na vlastito iskustvo te, stoga, na vlastitu subjektivnu poziciju no uz nastojanje da ne zauzimam isključive stavove *a priori* već dozvoljavajući da iskustva i svjedočanstva ispitanika potkrijepe teze iznesene u radu.

2. Razrada

2.1. Pitanje invaliditeta

Zahvaljujući modelu socijalne države i progresivnih politika te društvenih programa i inicijativa, o invaliditetu se u suvremenim društvima govori u većoj mjeri u odnosu na prethodna povijesna razdoblja. U današnje vrijeme kada je pitanje političke korektnosti vrlo popularno i nametnuto kao imperativ, javlja se problem pronalaska i upotrebe adekvatne terminologije vezane uz invaliditet te osobe s invaliditetom kao društvene skupine. U svakom od ponuđenih termina moguće je pronaći diskriminatorne konotacije za pojedine skupine osoba s invaliditetom zbog čega te termine nije uputno koristiti. Zbog jednostavnijeg razumijevanja terminologije koja će biti korištena u radu, prije prelaska na analizu dobivenih rezultata istraživanja, smatram da je potrebno pobliže objasniti i definirati nekoliko ključnih pojmova vezanih uz osobe s invaliditetom, društvene skupine i inicijative te pojmove ekskluzije i marginalizacije.

2.1.1. Pojam invaliditeta

Pojam invaliditeta kao takav obuhvaća vrlo široko područje te je stoga vrlo zahtjevan za definiranje, odnosno pružanje jedne, sveobuhvatne definicije. U svrhu konciznijeg i jasnijeg izražavanja pri referiranju ću se koristiti pojmom „osobe s invaliditetom“ koji je naveliko već u upotrebi pri institucijama u široj društvenoj zajednici. Prema „Konvenciji o pravima osoba s invaliditetom“, Ujedinjenih Naroda: „Osobe s invaliditetom uključuju one koji imaju dugotrajna tjelesna, mentalna, intelektualna ili osjetilna oštećenja, koja u međudjelovanju s različitim preprekama mogu sprečavati njihovo puno i učinkovito sudjelovanje u društvu na ravnopravnoj osnovi s drugima“ (Konvencija o pravima osoba s invaliditetom, 2006.).

U Foucaultovskom smislu, borba osoba s invaliditetom za vlastita prava kretala se preko platforme biopolitike. (Tremain, 2005.) Biopolitike koju prakticiraju pravni i politički entiteti kao što je UN. Ni na koji način se konvencija UN-a o pravima osoba s invaliditetom ne smije promatrati kao djelo altruistične organizacije, već kao djelo u svrhu političkog legitimiteta UN-a kao liberalne i demokratske organizacije. Drugim riječima, odgovornost za ostvarivanje prava osoba s invaliditetom je prvenstveno na samim osobama s invaliditetom. Pravne i političke strukture ne djeluju u svrhu zaštite pojedinaca i skupina koje jasno ne zahtijevaju ravnopravnost koja im po pravu pripada. Stoga je od velike važnosti ukazati na nedostatke trenutnog položaja organizacija za osobe s invaliditetom te potaknuti pozitivnu promjenu.

Pri razmatranju pojma invaliditeta bitno je napomenuti da je jedan od najvažnijih faktora autopercepcija pojedinca, to jest, pitanje smatra li osoba s invaliditetom sebe zaista osobom s invaliditetom ili se percipira na drugačiji način, na primjer, u odnosu prema okolini, odnosno, osobama bez invaliditeta. Prema Rhodi Olkin, upravo je spomenuti faktor autopercepcije odlučujući pri određivanju afiniteta osoba s invaliditetom kao i njihovih stavova prema okolini, ali i samima sebi. Autorica, također, tvrdi da je aktivnost osoba s invaliditetom u društveno-kulturnom i političkom životu izravan rezultat ili dokaz načina na koji se osoba samoidentificira, drugim riječima, identitet koji osoba prihvati kao vlastiti, potiče daljnje razvijanje polja interesa te interakcije s ostalim pripadnicima identitetske skupine, ali i društva općenito (slika 1.) (Olkin, 1999.).

				Invaliditet kao dio vlastitog identiteta, veća vjerojatnost da će imati prijatelje i partnere s invaliditetom, tražiti terapeute s invaliditetom
Osjetljiviji na učinke stigmatizacije, predrasuda i diskriminacije				
X	—————	X	—————	X
Bez invaliditeta	S invaliditetom ali bez identiteta osobe s invaliditetom	Identificira se kao osoba s invaliditetom	Osjeća se dijelom zajednice osoba s invaliditetom	Akivist za prava osoba s invaliditetom

Slika 1. (Ibid.:12)

2.1.1.1 Invaliditet kao identitetska kategorija

Slijedeći upravo zaključke Rhode Olkin, o invaliditetu je moguće govoriti kao o jednom od odlučujućih faktora pri konstrukciji vlastitog identiteta koji nadilazi stupanj „običnog“ faktora i postaje zasebna i cjelovita identitetska kategorija „višeg“ stupnja. Drugim riječima, invaliditet osobe ujedno čini jednu od zasebnih kategorija društvenog identiteta koji je, prema Johnu C. Turneru, definiran potrebom pojedinaca i društva da sami sebe kao i druge svrstavaju u određene klase ili kategorije (Turner, 1982.). Kada je riječ o jednom društvu (na primjer, hrvatskom), određene kategorije društvenog

identiteta uvjetuju i određeni politički status. Tako nacionalne, etničke i vjerske zajednice, u političkom smislu, imaju status manjine koji sa sobom nosi određena pravila i posebne okolnosti. Razlog tomu je što svaka manjina sa sobom nosi i određenu kulturu što automatski pretpostavlja mogućnost postojanja praksi i modela različitih od većinske, odnosno dominantne kulture.

Ako uzmemo u obzir da svaka pojedina kategorija društvenog identiteta (rasa, spol, klasa, vjeroispovijest) sa sobom nosi i određena pravila te ranije spomenute prakse i modele, svojstvene upravo toj kategoriji, moguće je također o njima govoriti kao o kulturama. Na primjer, kultura srpske nacionalne manjine u Hrvatskoj, LGBT zajednica, zajednica Amiša u SAD-u itd. Na koji se način navedene činjenice odnose na osobe s invaliditetom? Prije svega, invaliditet valja promatrati kao društvenu kategoriju koja nije ontološki fluidna kao što je to slučaj sa, primjerice, rodom. Invaliditet se manifestira rođenjem ili kao posljedica bolesti, odnosno okolnosti te najčešće ne postoji mogućnost povratka u prethodno stanje. Iz navedene tvrdnje moguće je zaključiti da je invaliditet kategorija društvenog identiteta koja je stabilna i čvrsta što, vodeći se prema ranije navedenim karakteristikama vezanim uz manjinske skupine, znači da invaliditet te pripadnost društvenoj skupini osoba s invaliditetom ujedno sa sobom nosi i pripadajuću kulturu sa svim svojim obilježjima.

Diskurzivni pristup pogledu na identitet koji je iznio Stuart Hall u djelu „Kome treba „identitet“?“, identifikaciju, odnosno proces stvaranja identiteta, promatra kao stalni, nikad završeni proces. Drugim riječima, identitet je konstrukt koji iziskuje vječitu nadogradnju, ne uvijek s nužno očitim i vidljivim sredstvima te posljedicama, bile one materijalne ili simboličke (Hall, 1996.).

2.1.2. Društvene skupine

Ranije navedena definicija invaliditeta i njene varijacije usvojene su i nastoje se koristiti u praksi mnogih društvenih institucija, no problem predstavlja činjenica da se gotovo svi dokumenti vezani uz osobe s invaliditetom odnose na međusoban odnos osoba s invaliditetom i osoba bez invaliditeta. U tom je kontekstu problematična činjenica da gotovo nijedan dokument nije posvećen isključivo osobama s invaliditetom, točnije, njihovim međusobnim odnosima i interakcijama unutar partikularnih skupina. Prije nego što postavim pitanje o problemima odnosa unutar društvenih skupina osoba s

invaliditetom, smatram da je potrebno ukratko definirati sam pojam društvene skupine kao i njene zakonitosti.

Najjednostavnije i najopćenitije shvaćanje pojma skupine odnosi se na njeno instrumentalno određenje, drugim riječima okupljanje dvoje (dijada) ili, češće, više pojedinaca u skupinu varirajućeg trajanja i povezanosti članova u svrhu ispunjavanja nekog zajedničkog cilja, interesa ili svrhe (Aronson et al., 2013.). Nešto precizniju definiciju nude Haralambos i Holborn, koji kažu da bi društvena skupina mogla biti klasificirana kao takva kada ona: „(...) uključuje barem minimalnu svijest o grupnom identitetu i određenu procjenu i odanost zajedničkim interesima. To isto tako uključuje određenu sličnost životnog stila. Članovi društvene grupe obično dijele određene zajedničke norme, vrijednosti i stavove koji ih razlikuju od drugih članova društva. Napokon, pripadati društvenoj grupi obično znači da će pripadnik biti u interakciji s drugim članovima te grupe“ (Haralambos i Holborn, 2002.:76). Uz tvrdnje navedene u prethodnom poglavlju u kojemu je bilo govora o osnovama formiranja društvene skupine, ovdje je naglasak na odnosima i modelima ponašanja vezanim uz ali i unutar skupine. Kao i u svim ostalim društvenim skupinama, u skupinama osoba s invaliditetom postoje određene zakonitosti, pravila i norme koje je nužno ispuniti kako bi pojedinac u skupini bio prihvaćen i potvrđen.

U ovom kontekstu smatram prikladnim uvesti pojmove unutargrupnog i izvangrupnog koji pomažu staviti u kontekst odnose i komunikaciju te njihova svojstva unutar, izvan i među skupinama. Pojmovi unutargrupnog i izvangrupnog, koriste se u pridjevnoj formi kako bi se napravila distinkcija odnosa unutar pojedine skupine i odnosa među različitim skupinama, a orijentirani su prema akciji, procjeni, stereotipima, formaciji i lojalnosti (Tajfel, 1982.). Nije moguće govoriti o jednoj od spomenute dvije perspektive bez uzimanja u obzir utjecaja koji na nju ima druga. Obje perspektive u stalnom su međudjelovanju i doticaju te su tako unutargrupni odnosi pod utjecajem izvangrupnih i obratno što će u konačnici biti pokazano u analizi provedenog istraživanja.

Iako je suvišno govoriti o povezanosti identiteta i pripadnosti skupini, utjecaj osobnog identiteta pojedinca ima potencijal ostvariti veliki utjecaj na skupinu u cjelini, bio on pozitivan ili negativan. U pozitivnom smislu, identitet koji se slobodno razvija može potaknuti ostale članove skupine na promišljanje vlastitog identiteta, a također može potaknuti na poboljšanje položaja čitave skupine. U negativnom smislu, identitet koji

je „blokirana“, odnosno nije podvrgnut samokritičnosti i nema tendenciju za promjenom postaje nesiguran (Brown, Ross, 1982.). Iako Brown i Ross pišu o međugrupnim odnosima, pojam nesigurnog identiteta, koji se javlja kada mu je, zbog nesrazmjera moći i položaja, onemogućena promjena, moguće je primijeniti i na unutargrupne odnose te na samog pojedinaca.

2.1.3. Marginalizacija i ekskluzija

Pojmovi marginalizacije i ekskluzije, unatoč svojoj čestoj i širokoj akademskoj, političkoj i medijskoj eksponiranosti u posljednjih nekoliko desetljeća, povlače za sobom svojevrsni paradoks. S jedne strane, upravo zahvaljujući rastućem interesu za proučavanje i progovaranje o problemima vezanim uz marginalizirane društvene skupine i pojedince te njihovu ekskluziju iz općeg i svakodnevnog života zajednice, odnosno društva u cjelini, postalo je moguće pretpostaviti rješenja za partikularne probleme prethodno navedenih skupina i pojedinaca. S druge strane, možda upravo zbog njihove slabe reprezentacije i sociokulturne „skrivenosti“, o marginaliziranim skupinama i pojedincima zapravo je vrlo malo poznato. Stoga je moguće naići na paradoks koji proizlazi iz sve veće zastupljenosti pojmova marginalizacije i ekskluzije u akademskom diskursu, kao i u općem društvenom diskursu te na još uvijek izrazito usko praktično poznavanje stvarnih posljedica ekskluzije i marginalizacije određenih društvenih skupina i pojedinaca.

Povijesno gledano, pojam marginalizacije moguće je, pod drugačijim konceptima primijetiti već kod Marxa, odnosno, u Marxovom pojmu alijenacije ili otuđenja. Iako je Marxova pažnja bila primarno posvećena političkoj ekonomiji i materijalizmu koji se očitovao u proizvodnji, odnosno, radu, njegov pojam rada, kao temeljne ljudske aktivnosti uz pomoć koje čovjek dobiva priliku za ostvarenjem sebe kao produktivnog pojedinca unutar društvenog kolektiva, zadobiva dimenzije jednog od konstitutivnih elemenata zdravoga pojedinca, a kada je taj rad sveden na razinu robe, on postaje otuđen pri čemu se to isto otuđenje prenosi i na pojedinca (Marx, 1988.). U kontekstu ekskluzije i marginalizacije u zajednicama poput zajednica osoba s invaliditetom, rad pojedinca odnosi se na utrošeno vrijeme i energiju u sudjelovanje u aktivnostima zajednica kao i vlastitoj inicijativi i aktivizmu u svrhu boljitka zajednice u cjelini. U tom kontekstu, kada su napori pojedinca u zajednici odbačeni ili obezvrijeđeni i sam pojedinac je, u tom trenutku, odbačen i obezvrijeđen što dovodi do, s jedne strane,

ekskluzije pojedinca iz zajednice kojoj pripada ili u kojoj se nalazi, a s druge strane, do otpora samog pojedinca prema zajednici.

Prakse marginalizacije i ekskluzije moguće je promatrati kao ponašanje koje se javlja već u djetinjstvu te je, prema Melanie Killen i Adamu Rutlandu, izvorni simptom "Načina na koji djeca razvijaju moralnost i moralne sudove, formiraju grupne identitete i razumijevanje grupa" (Killen, Rutland, 2011.: 6), a pridonose problemima u njihovim društvenim odnosima. Naposljetku, navedeni modeli pridonose i unutargrupnom konfliktu i stagnaciji uslijed ekskluzije pojedinaca-kritičara.

Matthew J. Hornsey upozorava na razmišljanje o utjecaju skupine kao „iracionalnom, ali moćnom“ (Hornsey, 2006.: 74) entitetu, destruktivnom za pojedinčev identitet i njegov pogled na društvenu realnost. Autor ukazuje na međuovisan utjecaj pojedinca i skupine te kaže kako „(...) utjecaj može ići u oba smjera: grupa može oblikovati pojedinca, ali i pojedinac, također, oblikuje grupu“ (Ibid.).

Kao što je već u prethodnim poglavljima navedeno, kada je riječ o osobama s invaliditetom koje su, zbog svojih fizičkih obilježja, već unaprijed u društvu okarakterizirane kao Druge te se izravno nalaze na marginama društva uz svakodnevnu ekskluziju iz normativnih okvira društvenog djelovanja i protoka, te istovremeno pripadaju dvjema primarnim zajednicama (općem društvu te zajednici osoba s invaliditetom), one su bikulturalne.

Kada govorimo o osobama s invaliditetom kao osobama koje istovremeno pripadaju dvjema zajednicama smatram bitnim spomenuti Roberta E. Parka te njegov tekst *Human migration and the marginal man* (Park, 1928.). Uzimajući za primjer Židove u Europi odbjegli iz geta, autor govori upravo o osobama koje istovremeno pripadaju dvjema različitim zajednicama čije se norme i obrasci ponašanja također razlikuju. Ljude poput prethodno spomenutih Park naziva „marginalnim ljudima“ jer iz određenog razloga nisu u potpunosti prihvaćeni u obje zajednice kojima naizgled pripadaju. Autor također uvodi pojam kulturalnog hibrida odnosno pojedinca koji nastoji živjeti prema pravilima obje zajednice ne želeći ih ni u kojem slučaju prekršiti (Ibid.). U kontekstu pojmova Roberta Parka, osobe s invaliditetom moguće je okarakterizirati kao kulturalne hibride koji nastoje s jedne strane, ostvariti uobičajene kontakte i odnos unutar šire društvene zajednice te biti njeni punopravni članovi, dok, s druge strane, nastoje ispuniti uvjete koje pred njih postavlja zajednica osoba s

invaliditetom te tako izgraditi i održati kontakt s pojedincima unutar skupine kojoj pripadaju na temelju psihofizičkih obilježja. Tako osobe s invaliditetom nastoje biti uključene u svakodnevni život obiju skupina s ciljem uspješnije integracije u dominantnu zajednicu (društvo) te poboljšavanja vlastitog položaja i položaja zajednice osoba s invaliditetom unutar nje. Park također navodi kako je kulturalni hibrid pod utjecajem dvaju različitih setova obrazaca ponašanja te se ne želi odreći nijednoga od njih (Ibid.) što dovodi do zaključka da je utjecaj jednog seta obrazaca, pri interakciji unutar drugog, neminovan. Na taj bismo način mogli pretpostaviti da se mišljenja, stavovi i ponašanje pojedinaca u širem društvu pojavljuju i u unutargrupnoj interakciji članova skupine.

Društvena skupina koja pruža primjer ranije navedenom paradoksu jesu osobe s invaliditetom. Zajednica osoba s invaliditetom posjeduje sve potrebne karakteristike društvene skupine, kao i zasebnog identiteta, unutar šireg društvenog konteksta te ju je moguće, kao takvu, proučavati i promatrati kao zasebnu cjelinu. Pitanje invaliditeta, historijski gledano, oduvijek je bilo svrstano pod nazivnik marginalizirane skupine te je, kao takvo, bilo meta klasifikacija, stratifikacije i etiketiranja u širem društvenom kontekstu. Tek se u dvadesetom stoljeću počelo ozbiljnije shvaćati i sagledavati pitanje invaliditeta te prava osoba s invaliditetom na ravnopravne mogućnosti i životni standard.

Valja se zapitati, na koji način u praksi djeluje zajednica osoba s invaliditetom? Je li u pitanju homogena ili heterogena zajednica, te, vlada li sloga i konsenzus prema principu demokratičnosti ili unutargrupno favoriziranje pojedinaca? Sukobi unutar skupine neizbježan su element svakog odnosa veće skupine ljudi pa tako i osoba s invaliditetom. Neminovno je da će, prije ili kasnije, individualizam ući u sukob s kolektivnim identitetom ili stavovima skupine, no snaga skupine i njena predanost vlastitom opstanku i brizi za članove determiniraju ishod sukoba ali i same odnose unutar skupine. Na pojedinca i njegov osjećaj za vlastito sebstvo, odnosno individualizam, u grupnom kontekstu smatran je prijetnjom (Jetten, Postmes, 2006., a) iako, prema Jolandi Jetten i Tomu Postmesu: „(...) teorija društvenog identiteta (TDI) i teorija samokategorizacije (TSK) (...) ne samo da osporavaju pojam o individualnom sebstvu kao nužno inferiornom, također potkopavaju dihotomiju između pojedinca i skupine na kojoj se temelje takvi evaluativni kontrasti (Turner,

Hogg, Oakes, Reicher, & Weatherell, 1987). Ključni problem u klasičnoj analizi, prema ovim teorijama, je taj da skupina i pojedinac nisu neovisni i razdvojeni već su intimno povezani i fundamentalno nerazdvojivi. Prema tome, nije moguće slaviti pojedinca bez slavljenja skupine i obrnuto“ (Ibid.: 2). Prethodno navedene teorije ne uzdižu pojedinca i individualne interese iznad interesa skupine, odnosno „općeg dobra“. One naprosto ukazuju na suodnos cjeline i njenih elemenata, njihovu međuovisnost i, naposljetku, postavljaju ih u ravnopravan položaj. U zajednici, odnosno skupinama, osoba s invaliditetom, logično je pretpostaviti da nema razlike u društvenoj dinamici u odnosu prema ostalim društvenim skupinama. Ono što, ipak, zajednicu osoba s invaliditetom čini različitom od drugih društvenih skupina jest potreba, uzrokovana invaliditetom, za prilagodbom čiji je konačni cilj izjednačavanje mogućnosti s ostatkom društva. U tom se pogledu nameće zaključak da je zajednici, odnosno, skupinama osoba s invaliditetom utoliko potrebnije jedinstvo stavova, akcija te konsenzus o vlastitim, odnosno pojedinačnim, kao i kolektivnim potrebama.

2.2. Analiza istraživanja

2.2.1. Informacije o istraživanju

Istraživanje koje sam proveo u svrhu izrade ovoga rada bilo je uključeno četvero studenata s invaliditetom Sveučilišta u Rijeci. Sudionici istraživanja su se, osim po dobi i spolu, razlikovali po vrstama invaliditeta kao i studijskim programima koje pohađaju. Metoda provedbe (o kojoj će više biti rečeno u sljedećem poglavlju) bila je etnografsko istraživanje odnosno nestandardizirani, dubinski intervjui. Ispitanici nisu bili obavezni odazvati se na poziv za sudjelovanje u istraživanju a oni koji su se odazvali, učinili su to uz informirani pristanak. Intervjui su u cijelosti snimani zbog jednostavnosti samog provođenja te zbog jednostavnije obrade dobivenih podataka, također, valja napomenuti da je prilikom provođenja intervjua odnosno cjelokupnog istraživanja maksimalna pažnja posvećena zaštiti privatnosti ispitanika. Intervjui su provedeni u Rijeci u razdoblju od 12. svibnja do 15. lipnja 2017. godine. Cilj istraživanja bio mi je istražiti iskustva drugih studenata s invaliditetom u interakciji s vršnjacima bez invaliditeta te unutar skupine osoba s invaliditetom s naglaskom na iskustva vezana uz marginalizaciju i ekskluziju bilo koje vrste u prethodno spomenutim skupinama.

Sudionici istraživanja potpisali su informirani pristanak te su se složili s mogućnošću korištenja njihovih stvarnih imena, no za potrebe izrade ovoga rada, bit će dovoljno koristiti njihove inicijale. Prva sudionica S.P. (28) osoba je s invaliditetom (cerebralna

paraliza) te je diplomirala na Ekonomskom fakultetu u Rijeci. Druga sudionica B.V. (27) također ima cerebralnu paralizu te je studentica diplomskog studija engleskog jezika i književnosti te pedagogije na Filozofskom fakultetu u Rijeci. Treći sudionik A.R. (20) ima cerebralnu paralizu te je student Ekonomskog fakulteta u Rijeci. Naposljetku, četvrta sudionica K.S. (20) osoba je s oštećenjem sluha i studentica preddiplomskog studija kroatistike na Filozofskom fakultetu u Rijeci.

2.2.2. Metodologija

Prilikom provođenja istraživanja koristio sam metodu kvalitativnog istraživanja, točnije dubinski intervju. Razlozi odabira upravo navedene metode odnosili su se primarno na dobivanje holističke perspektive pri razgovoru sa sudionicima, dobivanja uvida u iskustva sudionika pri odgovaranju na postavljena pitanja, odnosno teme, što sam nastojao postići kroz empatično razumijevanje. Navedena metoda uključuje, između ostalog, promatranje, odnosno, obraćanje pažnje na govor tijela sudionika, intonaciju, to jest, afekt, te naposljetku, i sami sadržaj njihovih odgovora. Nestandardizirani, dubinski intervju poslužio je kao povoljno oruđe zato što, zbog otvorenog tipa pitanja, daje slobodu sudioniku da izrazi vlastite stavove, mišljenje i osjećaje vezane uz temu istraživanja, a na ispitivaču je zadatak da vodi intervju u željenom tematskom smjeru te potaknuti sudionika na opušteniji i otvoreniji razgovor (Milas, 2005.). U svrhu ostvarenja holističke perspektive, pitanja postavljena sudionicima intervju bila su vezana uz njihovo cjelokupno iskustvo kao osoba s invaliditetom, kroz osnovnoškolsko i srednjoškolsko obrazovanje s fakultetom kao završnom vremenskom granicom. Također, pitanja su se ticala iskustava sudionika u odnosu s drugim osobama s invaliditetom te s osobama bez invaliditeta. Uključena su bila i pitanja putem kojih sam, kao ispitivač, nastojao dobiti uvid u način na koji se institucije, odnosno škole, odnose prema osobama s invaliditetom te njihovom obrazovanju kao i metode kojima se služe kako bi potaknule integraciju osoba s invaliditetom u društvo u cjelini. S obzirom na korištenu metodu intervju, njihovo trajanje variralo je od sugovornika do sugovornika, no prosječno trajanje intervju iznosilo je oko 20 minuta.

2.2.3. Interpretacija dobivenih podataka

Prva sudionica, S.P., diplomirala je na Ekonomskom fakultetu u Rijeci te je osoba s invaliditetom, točnije ima cerebralnu paralizu. Kod sugovornice se invaliditet fizički manifestira kroz kretanje pomoću štaka. Sugovornica je djelovala iznimno zainteresirano za istraživanje te je bila otvorena za razgovor o vlastitim iskustvima,

unatoč činjenici da se radi o temama koje su vrlo složene, potencijalno neugodne i postoji mogućnost da sugovornika/icu podsjetite na teške ili traumatične trenutke iz prošlosti (ili sadašnjosti). Sugovornica je bez dodatnih poticaja opširno pričala o svakoj temi, odnosno odgovarala je na pitanja držeći se teme no govoreći u detalje.

Na pitanje o svom osnovnoškolskom obrazovanju odgovorila je kako je u osnovnoj školi bila integrirana u razred s osobama bez invaliditeta te navodi kako se osjećala prihvaćeno iako donekle izdvojeno zbog manjka druženja izvan škole, a što povezuje s posvećivanjem svojem zdravstvenom stanju. Također navodi kako je vršnjaci u razredu nisu isključivali iz svojih aktivnosti te je dobivala pozive za druženja, no s obzirom na to da se sugovornica, zbog posvećenosti svojem zdravstvenom stanju, nije bila u mogućnosti odazvati na pozive, vršnjaci su je s vremenom prestali pozivati na što sugovornica gleda pragmatično kao logičan slijed događaja. U osnovnoj je školi, također, doživjela da su tijekom 5. i 6. razreda sve osobe s invaliditetom iz njene generacije pohađale nastavu integrirane u isti razred te su u 7. razredu bile razdvojene svaka osoba s invaliditetom u svoj prijašnji razred.

Sugovornica je nastavila pričati o svom obrazovanju, napominjući da se iznenadila kada je shvatila da su sve osobe s invaliditetom, s kojima je pohađala osnovnu školu, upisale istu srednju školu, odnosno Ekonomsku Školu Mije Mirkovića u Rijeci te ponovno pohađale isti razred. Dodatno ju je, tvrdi, iznenadilo kada je shvatila da ne pohađa željeni, upisani smjer, već G. razred koji čine isključivo osobe s invaliditetom koje su na pojedinim satovima integrirane u razred osoba bez invaliditeta. Razlog njenom iznenađenju ležao je u činjenici da je odabrala određeni smjer (administrativni tajnik), a bila je smještena u drugi (upravni referent) čija je oznaka G. Također spominje satove „integracije“ tijekom kojih bi nastavu slušala zajedno s osobama bez invaliditeta te je bila „gošća“ u njihovim razredima, no tvrdi kako ima pozitivna iskustva iz „integracije“ jer se nije osjećala odbijenom na račun svog invaliditeta. Isto tako, tvrdi da je vrijeme provedeno u integraciji nedovoljno za ostvarivanje dublje komunikacije i povezanosti s kolegama. S druge strane, navodi očekivanja okoline, odnosno profesora i školskog osoblja, da u njenom, G. razredu, s obzirom na to da ga čini mali broj učenika (četiri osobe), treba vladati sloga.

Sugovornica na dodatna pitanja o svom iskustvu u srednjoj školi, G. razred naziva „jazbinom“. Kaže kako je razred kolektivno održavao iluziju sloge, međutim, unatoč

činjenici da je razred bio malen, tvrdi kako se kolege nisu međusobno podržavali. U početku je to pripisivala posvećenosti školskim obavezama i zdravstvenom stanju, no kasnije je shvatila da manjak izvannastavnog kontakta zapravo proizlazi iz snažnog individualizma koji je bio potaknut izvana time što su učenici u razredu bili prisiljeni boraviti u malobrojnoj i uskoj sredini što je kod njih dovelo do otpora prema samoj sredini u kojoj su se našli. Drugim riječima, iz svega što sugovornica navodi moguće je zaključiti kako je kombinacija pritiska autoriteta, djelomične segregacije osoba s invaliditetom te specifičnih životnih situacija svakog od učenika (s obzirom na zdravstveno stanje, odnosno na vrstu invaliditeta i načina na koji se manifestira) rezultirala međusobnim antagonizmom učenika.

Česta neslaganja oko različitih stavova i razlike u mišljenjima bez postizanja kompromisa ili konsenzusa dovela su do čestih sukoba, kao i otkazivanja zajedničkih aktivnosti, a što najbolje pokazuje primjer otkazivanja maturalnog putovanja. Okolnosti otkazivanja putovanja odnosile su se na jednu osobu koja je, zbog predugog puta i odsustva roditelja, odbila put u Dubrovnik te predložila put u Zadar gdje su njeni/njegovi roditelji imali vikendicu u kojoj bi ta osoba mogla prespavati. Skupina se nastojala prilagoditi, odnosno solidarizirati s osobom koja je činila 25 posto razreda, no u konačnici, razrednica je otkazala put što je dodatno pogoršalo već narušene odnose i cjelokupnu atmosferu u razredu.

Dogovori i zajedničke aktivnosti unutar razreda dolazile su u obzir ako su se ticale isključivo nastave. U situacijama kada bi bio moguć neki oblik privatne interakcije (slobodan sat), skupina se dijelila tako da bi se dva člana družila zajedno i odvojeno od ostatka, a sugovornica tvrdi da, unatoč želji i nastojanjima, nije uspjela ostvariti odnos s preostalim članicom razreda. Dokaz koliko je na članove razreda utjecao spomenuti način pohađanja nastave i otpor koji se pritom javio, sugovornica nalazi i u činjenici da se članovi bivšeg razreda ne mogu dogovoriti oko obilježavanje obljetnice povodom deset godina mature.

Na pitanje o iskustvima nakon srednjoškolskog obrazovanja, sugovornica tvrdi kako je po završetku srednje škole odbijala imati kontakt sa „invalidima bilo koje vrste“ te je izbjegavala udruge, grupe i aktivnosti koje su je mogle dovesti u kontakt s osobama s invaliditetom.

Sugovornica navodi kako je u jednom trenutku prihvatila da pripada skupini osoba s invaliditetom te da je invaliditet kao takav sastavni dio njenog identiteta. Kaže kako se, unatoč iskustvima iz srednje škole, nije osjećala isključenom iz aktivnosti skupina osoba s invaliditetom, a ako jest, tvrdi da se sama „progurala“ ako joj je to bilo u osobnom interesu. Također valja napomenuti kako sugovornica eventualne probleme u odnosu s vršnjacima tijekom osnovne i srednje škole uvelike pripisuje vlastitoj slici sebe, odnosno, neizgrađenosti vlastitog identiteta kao osobe s invaliditetom i manjak prihvaćanja sebe kao osobe s invaliditetom. Nakon što je sugovornica prihvatila da pripada skupini osoba s invaliditetom, nastojala je pronaći osobe sličnih stavova ne obazirući se na vrstu invaliditeta, nastojala je promatrati osobu, kao osobu (karakter), a ne kroz njen invaliditet, odnosno nije stvarala odnose s osobama isključivo radi činjenice da imaju invaliditet poput nje.

Nadalje, na pitanje o njenom trenutnom angažmanu u zajednici i udrugama osoba s invaliditetom sugovornica odgovara kako nije pretjerano aktivna no da je ipak upućena u opće stanje stvari. Glavnu zamjerku nalazi, kako kaže, u prigovaranju, odnosno u navici većeg broja pojedinaca koji se žale i prigovaraju iz različitih razloga ali ne poduzimaju ništa kako bi riješili problem na koji se žale. Za prethodno spomenute osobe kaže kako zahtijevaju da im se društvo potpuno prilagodi bez da trebaju uložiti imalo napora kako bi postigli sporazum i kompromis, odnosno bez volje za vlastitom prilagodbom. Odgovarajući na postavljeno pitanje spominje činjenicu da postoje dva prevladavajuća načina mišljenja koji su u stalnom sukobu, kada je riječ o osobama s invaliditetom. S jedne strane spominje već navedene pojedince koji smatraju da im se cjelokupna okolina treba prilagoditi, a sami nisu spremni na kompromis (prilagodbu), dok s druge strane, spominje pojedince (u koje uključuje i sebe) koji nastoje, unatoč vlastitoj svijesti o invaliditetu, razmišljati na što pragmatičniji način te raditi na donošenju konstruktivnih rješenja koja bi zadovoljavala sve uključene strane te pritom koristila zajednici osoba s invaliditetom.

Nadovezujući se na prethodno postavljeno pitanje o vlastitom angažmanu, sugovornica ističe da prekretnicom u vlastitom načinu razmišljanja smatra razdoblje kada se uključila u plivački klub te počela sudjelovati na natjecanjima okružena osobama s invaliditetom za koje je uvidjela da se mogu bolje izraziti u vodi nego na kopnu, te koje su kroz sport ojačale vlastito samopouzdanje, a samim time i svoj identitet te počele na zdraviji, konstruktivniji način promatrati sebe u odnosu na okolinu. Nastavlja da joj je

srednja škola, unatoč lošim iskustvima pomogla da se razvije intelektualno i da bolje upozna samu sebe te da na cjelokupno iskustvo gleda kao na izazov koji sama sebi zadaje.

U daljnjem razgovoru odgovarajući na pitanje o tome što bi osobe s invaliditetom trebale same učiniti kako bi poboljšale svoj položaj, odgovara da je prvenstveno potrebno educirati roditelje o načinu na koji bi bilo poželjno da pristupaju svojem djetetu kako ga ne bi previše štitili te tako odgojili osobu koja neće moći razmišljati samostalno, teže se uklopiti u društvo, a samim time će se teže moći pobrinuti sama za sebe. Smatra da stav osobe s invaliditetom koja sebe viktimizira i stavlja u dodatno podređen položaj te prema tome zahtijeva da bude u središtu pozornosti zbog svog invaliditeta dovodi do dodatne marginalizacije, segregacije i ekskluzije.

Nadalje, sugovornica ističe da su osobe s invaliditetom bez obzira na vrstu invaliditeta, koje se same izravno suočavaju s problemima te daju konstruktivne kritike zajednici, u manjini. Stav je sugovornice da ona ima dijagnozu, no dijagnoza nema nju. Drugim riječima, sama činjenica da ima dijagnozu s kojom živi ne znači da joj se prepušta te da odustaje od stvari i uobičajenog načina života zbog drugačijih okolnosti. Isto tako, ne smatra da joj dijagnoza daje temelj zahtijevati da drugi za nju obavljaju stvari koje može obaviti sama. Nastavlja tvrdeći da se ne osjeća pripadnicom zajednice osoba s invaliditetom jer njeno iskustvo ukazuje na čestu praksu osoba s invaliditetom da se ne suočavaju same s problemom već uključuju druge osobe od kojih očekuju da riješe taj problem.

Govoreći o obrazovnom sustavu kaže kako smatra da je sustav visokog obrazovanja dobar utoliko što ne spušta kriterije osobama s invaliditetom, a što rezultira time da osoba postaje stručna u području u kojem se obrazovala. No, ako nije odgajana da postane samostalna već je navikla potpuno ovisiti o drugima, velika je vjerojatnost da će postati jedan od ranije spomenutih pojedinaca. Također, u kontekstu obrazovanja, osobe s invaliditetom često su prisiljene studirati i završiti fakultet zbog same činjenice da im je smanjena mogućnost zaposlenja na određenim radnim mjestima, što je stav za koji sugovornica smatra da dodatno naglašava i povećava razliku između osoba s i bez invaliditeta.

Na samom kraju razgovora odnosno intervjuja sugovornica je izjavila kako smatra da bi se cjelokupna zajednica osoba s invaliditetom trebala „trgnuti“ i jasno dati do znanja

koje su promjene potrebne te na kojim je stvarima potrebno poraditi, a ne, kako kaže, čekati da osobe bez invaliditeta prepoznaju i shvate same od sebe koje potrebe imaju osobe s invaliditetom te da ih riješe.

Druga sudionica u istraživanju B.V. je studentica diplomskog studija engleskog jezika i književnosti te pedagogije na Filozofskom fakultetu u Rijeci. Sugovornica, kao i prethodna sudionica ima cerebralnu paralizu, no za razliku od S.P. kod B.V. se cerebralna paraliza manifestira tako da se sugovornica kreće uz pomoć invalidskih kolica. Napomenuo bih također da je sugovornica kao i prethodna sudionica vrlo zainteresirana za samo istraživanje kao i za sudjelovanje u njemu.

Na pitanje o svom osnovnoškolskom obrazovanju, sugovornica kaže kako je osnovnu školu pohađala integrirana u redovan razred ali po prilagođenom programu, no unatoč tome tvrdi kako nije osjećala nikakvu razliku između sebe i ostale djece. Na pitanje o iskustvima u osnovnoj školi sugovornica tvrdi da se nije osjećala isključeno što pripisuje učiteljici razredne nastave za koju tvrdi da je s cijelim razredom postupala na jednaki način.

Na pitanje o svom srednjoškolskom obrazovanju, sugovornica je pohađala ranije opisani G razred u Ekonomskoj školi Mije Mirkovića. Pohađala je program koji je uključivao sate „integracije“ koji su se postepeno povećavali. Kaže kako, za razliku od osnovne škole, u srednjoj nije bila u mogućnosti ostvariti dublju komunikaciju s učenicima iz „integracije“ jer smatra da nekoliko sati tjedno nije dovoljno kako bi se razvio odnos. Uz sve navedeno, sugovornica navodi kako nije imala loših iskustava u „integraciji“, no osjećala se kako kaže „glupo“ jer nije osjećala pripadnost razredu u kojem je bila „u gostima“. Unatoč tome, smatra da su je kolege iz „integracije“ dobro prihvatili, a također navodi kako nije osjećala odbačenost na osnovu invaliditeta.

U svojem, G razredu, pohađala je nastavu s još troje učenika s invaliditetom te je navela da razred nije uvijek bio složan, dolazilo je do neslaganja uslijed različitih potreba uzrokovanih drugačijim dijagnozama te je sugovornica ukazala na izraženu individualnost. Nadalje, sugovornica tvrdi da je s kolegama ulazila u konflikte zbog različitih pogleda na društveni život i školske obaveze, no napominje kako u to vrijeme nije svoj invaliditet doživljavala na isti način kao danas te je bila „zatvorenija“ kao osoba i, kao takva, rijetko izlazila. Sugovornica navodi primjer neslaganja odnosno manjka komunikacije u situaciji u kojoj su osobe u razredu imale drugačije stavove i

pogleda na invaliditet te odbijale sudjelovati u konstruktivnoj komunikaciji o toj temi. Drugim riječima, navodi kako je i ona sama imala problematičan pogled na vlastiti invaliditet te nije prihvaćala ijedno tuđe mišljenje o pitanju invaliditeta osim onog vlastitoga. Za razliku od osnovne škole u kojoj se osjećala uključenom u većinu aktivnosti uključujući i izlete, s druge strane, u srednjoj je školi bila osjetnija isključenost osoba s invaliditetom općenito.

Na pitanje o trenutnom angažmanu, sugovornica navodi kako je uključena u nekoliko udruga te jedan sportski klub za osobe s invaliditetom. U radu udruga ne sudjeluje aktivno no nastoji sudjelovati koliko može uz fakultetske obaveze. Sugovornica tvrdi da sebe u budućnosti vidi kao nekoga tko bi motivirao osobe s invaliditetom no također, njeno dosadašnje iskustvo pokazalo joj je da postoji mnogo osoba s invaliditetom koje se žale na vlastitu situaciju te smatraju da bi se cjelokupno društvo trebalo prilagoditi njima. Napominje da je izuzetno teško raditi ili biti u odnosu s osobom koja „sav svoj teret invaliditeta prebacuje na drugoga“, a sama ne poduzima ništa kako bi joj bilo bolje.

Sugovornica tvrdi da se, uz invaliditet te unatoč njemu, osjeća dobro u vlastitom tijelu te je zadovoljna sa sobom s obzirom na svoj identitet. Sugovornica navodi kako u svom privatnom životu nema mnogo prijatelja s invaliditetom jer su, prema njenom iskustvu, osobe s invaliditetom često pasivne i mrzovoljne te se ne suočavaju s vlastitim problemima. Navodi kako je najčešći problem s kojim se susretala u odnosu s osobama s invaliditetom unutar skupina osoba s invaliditetom, „izvolijevanje“, odnosno, stavljanje „posebnih potreba“ u prvi plan i inzistiranje na njihovim prihvaćanjem bez prostora za kompromis. Ističe kako ne želi generalizirati, no tvrdi da većina osoba s invaliditetom koje poznaje pokazuje sličan, već spomenut, obrazac ponašanja. Sugovornica daje svoje mišljenje da većina problema koji se tiču obrazaca ponašanja proizlaze iz načina odgoja i odnosa roditelja prema djetetovom invaliditetu.

Navodi da su postojali trenuci u kojima je osjećala podršku grupe osoba s invaliditetom, no navodi kako je glavninu podrške dobivala od obitelji. Također ističe kako je od grupe osoba s invaliditetom naučila da i ona kao osoba s invaliditetom može pomagati drugima te navodi da joj je upravo skupina osoba s invaliditetom pomogla pronaći životni smjer u kojem želi ići. Ističe kako se nije osjećala isključenom iz skupina osoba s invaliditetom već je sama odabirala povući se kada joj situacija ne bi odgovarala, odnosno kada joj ne bi odgovaralo društvo u kojem se nalazila.

Tvrđi kako ne postavlja invaliditet ispred osobe, odnosno, ne predstavlja joj niti uvjet ali niti prepreku za ostvarivanje komunikacije i kontakta s osobom te je izrazila želju da pomogne drugim osobama s invaliditetom da izađu iz, kako kaže, „začaranog kruga“ i da promijene svoj način razmišljanja o sebi i drugima. Drugi način pomoći koji navodi je poticanje na aktivniju suradnju s udrugama i medijima kako bi se promijenila slika o osobama s invaliditetom.

Treći sudionik istraživanja, A. R. ima 20 godina te je student preddiplomskog studija na Ekonomskom fakultetu u Rijeci. Sugovornik ima cerebralnu paralizu, no za razliku od prethodnih sudionica, kod A. R. se cerebralna paraliza manifestira kroz otežani no samostalni hod. Sugovornik je pokazao zanimanje za istraživanje i bio je voljan podijeliti određena vlastita iskustva.

Na pitanje o iskustvima tijekom osnovnoškolskog obrazovanja, sugovornik ističe kako su ga u osnovnoj školi vršnjaci prihvaćali. Tvrđi kako je do povremene marginalizacije dolazilo pri ulasku u pubertet u navodeći primjer isključivanja iz igranja nogometa jer, kako kaže, „ne može“. Sugovornik marginalizaciju u tom periodu pripisuje razdoblju puberteta insinuirajući neosjetljivost vršnjaka. S druge strane, tvrđi kako je nailazio na razumijevanje profesora u osnovnoj školi koji su mu se prilagođavali tako da su uzimali u obzir njegove mogućnosti te mu na taj način izlazili u susret (ne u smislu popuštanja već izjednačavanja mogućnosti s drugim vršnjacima).

Nadalje, na pitanje o srednjoj školi navodi kako su ga vršnjaci prihvaćali kao da nema invaliditet, odnosno osjećao se dijelom razreda u potpunosti. Valja također napomenuti da, iako je pohađao Ekonomsku školu Mije Mirkovića, sugovornik nije pohađao G razred. Na pitanje o odnosu s profesorima, ističe kako u početku nije nailazio na razumijevanje profesora u srednjoj školi zato što njegov invaliditet nije toliko uočljiv.

Spominje da nakon što su profesori obaviješteni da je sugovornik osoba s invaliditetom počeli su predlagati da ga se premjesti u G razred jer su smatrali da nije sposoban pratiti nastavu te usvajati gradivo predviđeno programom. No kasnije, kada su profesori upoznali sugovornika i uvidjeli njegove sposobnosti tvrđi da nije imao nikakvih daljnjih problema. Na pitanje je li bio uključen u sve aktivnosti unutar razreda u osnovnoj i srednjoj školi sugovornik odgovara pozitivno.

Govoreći o iskustvu unutar grupe osoba s invaliditetom tvrđi da nije doživio nikakav oblik diskriminacije zbog vlastitog invaliditeta no ističe da se osjećao, kako kaže

„čudno“ tj. da je bio iznenađen kada je nakon dužeg vremena došao u udrugu osoba s invaliditetom. Na pitanje je li osjećao podršku grupe osoba s invaliditetom sugovornik kaže da nije iako navodi kako se tek nedavno ponovno priključio aktivnostima udruge. S druge strane, također tvrdi da se u grupi osoba s invaliditetom nije niti osjećao odbačenim, odnosno diskriminiranim, no navodi kako je primijetio takve, isključujuće oblike ponašanja unutar skupine osoba s invaliditetom.

Odgovarajući na pitanje o tome što smatra važnim za poboljšanje položaja osoba s invaliditetom, sugovornik navodi kako smatra da je potreban veći stupanj suradnje među udrugama osoba s invaliditetom kroz razna zajednička događanja gdje bi osobe imale priliku međusobnog stupanja u interakciju. Isto tako, smatra da bi se tako pridonijelo uklanjanju predrasuda osoba s invaliditetom prema drugim osobama s invaliditetom.

Posljednja sudionica istraživanja, K. S. je iz okolice Varaždina, ima 20 godina i studentica je preddiplomskog studija na Filozofskom fakultetu u Rijeci. Sugovornica je osoba s oštećenjem sluha te se njen invaliditet manifestira kroz specifičan naglasak pojedinih riječi. Sugovornica je iskazala interes za temom istraživanja te je bila spremna podijeliti svoja iskustva kao osoba s invaliditetom.

Sugovornica je osnovnu i srednju školu u Varaždinu pohađala po redovnom programu te je bila integrirana u razred s učenicima bez invaliditeta. Napominje kako je od vrtićke dobi bila integrirana u skupinu vršnjaka bez invaliditeta.

Nadalje ističe da je u osnovnoj školi koju je pohađala postojala mogućnost održavanja nastave po prilagođenom programu, no, kako tvrdi, to u njenom slučaju nije bilo potrebno. Sugovornica navodi kako ju vršnjaci u osnovnoj školi nisu prihvaćali zbog invaliditeta, pogotovo pred kraj osnovne škole. Ističe kako je neprihvatanje postalo izraženije, a samim time i intenzivnije, ulaskom u tinejdžersku dob. Tvrdi da je od vršnjaka doživljavala vrijeđanje, sve dok razred nije u potpunosti odbacio sugovornicu nakon čega više nije osjećala pripadnost skupini odnosno razredu. Nadodaje kako se cijelo vrijeme osnovnoškolskog obrazovanja nije u potpunosti osjećala prihvaćenom odnosno da je samo s nekoliko učenika ostvarila komunikaciju i dublji kontakt. Tvrdi kako je u osnovnoj školi osim vrijeđanja, od drugih učenika doživjela psihičko i fizičko zlostavljanje te spominje i, kako kaže, incident pri početku prvog razreda osnovne škole

kada je učenica trećeg razreda počela gušiti sugovornicu zbog neprihvatanja njenog invaliditeta odnosno različitosti.

Sugovornica, nadalje, spominje da su joj se učenici iz razreda pred kraj osnovne škole smijali u situacijama kada nešto ne bi razumjela ili zbog drugačijeg naglaska. Ističe da je do neprihvatanja također dolazilo na satima tjelesne kulture prilikom, kako navodi, biranja učenika u ekipu za odbojku te napominje da nikada ne bi bila izabrana. Neprihvatanje je, tvrdi, dolazilo od djevojaka dok su dječaci sugovornicu, kako kaže, oduvijek bili spremniji prihvaćati.

Sugovornica je na nerazumijevanje drugih učenika nailazila i kada je bila riječ o odnosu profesora prema njoj koji je, kako kaže bio malo drugačiji jer je sa sugovornicom zbog invaliditeta bilo potrebno razgovarati na specifičan način.

Kada je riječ o iskustvima u srednjoj školi, sugovornica ističe kako se situacija u potpunosti promijenila te su ju profesori i učenici potpuno prihvatili i sugovornica je ravnopravno bila uključena u sve aktivnosti unutar razreda.

Na pitanje o trenutnom angažmanu, odnosno uključenosti u aktivnosti skupina i organizacija osoba s invaliditetom, sugovornica navodi da je članica nekoliko organizacija osoba s invaliditetom. Nadalje, na pitanje o iskustvu odnosa unutar skupina osoba s invaliditetom ističe da ima samo pozitivna iskustva bez obzira na vrstu invaliditeta. Tvrdi da je uvijek prihvaćala druge osobe s invaliditetom te da su ju i druge osobe s invaliditetom uvijek prihvaćale. Na pitanje je li osjećala podršku grupe osoba s invaliditetom, odgovara pozitivno te navodi prošlogodišnji slučaj kada je sudjelovala na natjecanju odmah nakon što se prebacila u plivački klub za osobe s invaliditetom u Rijeci. Ističe da je odmah osjetila da su je članovi, kao i osoblje, prihvatili te ju bodrili na natjecanju bez obzira na ostvareni rezultat.

Na pitanje što smatra da je potrebno učiniti kako bi se osobe s invaliditetom međusobno više prihvaćale i tako ostvarile veću prihvaćenost u društvu općenito, sugovornica odgovara kako, prije svega, osoba s invaliditetom mora znati odnosno biti svjesna da je osoba s invaliditetom te samim time imati na umu da i drugi ljudi imaju vlastite probleme. Nadalje ističe da nije pošteno uveličavati vlastiti invaliditet u odnosu na tuđi već se prema drugima (i njihovim problemima) odnositi s razumijevanjem, kao prema ravnopravnim pojedincima i članovima društva. S druge strane, kada je riječ o osobama bez invaliditeta, sugovornica smatra da bi trebale imati veći stupanj tolerancije. Također

smatra da je da potrebno educirati ljude kroz radionice ili udruge kako bi se više uključili u rad s osobama s invaliditetom.

2.2.4. Analiza dobivenih podataka

Kada je riječ o iskustvu osnovnoškolskog obrazovanja, sugovornice/sugovornik koje su osnovnu školu pohađale u Rijeci, u manjoj su mjeri isticale negativna iskustva ili su ih pripisivale specifičnim okolnostima kao što je primjer sugovornika A.R. koji je vlastitu ekskluziju iz sportske aktivnosti s vršnjacima pripisao razdoblju puberteta i nesenzibiliziranosti vršnjaka. Sugovornice/ik su navodile pozitivna iskustva s profesorima u odnosu na njihove mogućnosti i individualne potrebe, no također su istaknule da nisu bile favorizirane. U odnosu s vršnjacima također ističu uglavnom pozitivna iskustva bez obzira na manjak izvannastavnog druženja radi posvećenosti vlastitom zdravstvenom stanju. S obzirom na činjenicu da su bile integrirane u razred s osobama bez invaliditeta, navode (što je najvidljivije u slučaju sudionice S.P.) da su vršnjaci bili u velikoj mjeri otvoreni te spremni uključiti ih u zajedničke aktivnosti bilo koje vrste. Sudionica K.S. iznijela je različita iskustva iz svojeg osnovnoškolskog obrazovanja u Varaždinu. Iskustvo sugovornice se temelji na vršnjačkom nerazumijevanju i neprihvatanju na temelju njenog invaliditeta, a izostanak učinkovite reakcije profesora, odnosno škole moguće je također iščitati iz njenih iskustava. Za sugovornicu je iskustvo osnovne škole bilo pretežito negativno te je doživljavala psihičko i fizičko zlostavljanje, a naposljetku je bila i marginalizirana u potpunosti. Iz navedenih iskustava moguće je stipulirati da je osjećaj marginaliziranosti imao utjecaj na izgradnju cjelokupnog identiteta sugovornice što će biti prikazano u analizi recentnijih iskustava.

Iskustva sugovornica/ika za vrijeme srednjoškolskog obrazovanja najviše se razlikuju jedno od drugog naspram drugih dijelova istraživanja. S jedne strane, sugovornice S.P. i B.V. su pohađale istu srednju školu te isti razred (ne u isto vrijeme), odnosno G. razred Ekonomske škole Mije Mirkovića u Rijeci. Ističu disfunkcionalne odnose u vlastitim razredima koji je bio sačinjen od malog broja učenika (svi su bili osobe s invaliditetom) te se odgovori sugovornica slažu u iskazima da je u razredima vladala snažna individualnost, nehomogenost te manjak međusobnog uvažavanja. Također, moguće je zaključiti da je odnos profesora, ali i ostalog školskog osoblja, prema učenicima u G. razredu bio nepedagoški. Reflektirao je tendenciju škole (u institucionalnom smislu) da osobe s invaliditetom segregira, odnosno marginalizira, pod opravdanjem poboljšanja

kvalitete nastave, no poruka koja je time poslana svim učenicima spomenute škole (pogotovo učenicima G. razreda) glasi da su osobe s invaliditetom teret i smetnja. Prema iskustvima sugovornica spomenuti je marginalizirajući odnos škole kao institucije prema učenicima u G. razredu izazivao kod učenika osjećaje izolacije i tjeskobe, koji su u konačnici doveli do jačanja individualizma kao obrambenog mehanizma. Izražena heterogenost razreda onemogućila je postizanje dogovora, odnosno vođenje konstruktivnih razgovora unutar razreda te naposljetku trajno narušila ne samo međusobne odnose učenika, već i njihove odnose s drugima kasnije u životu.

Kao svojevrsna protuteža iskustvima prijašnjih sugovornica, pokazala su se iskustva sugovornika A.R. i sugovornice K.S.. Sugovornik A.R. je, s jedne strane, pohađao istu školu kao i sugovornice S.P. i B.V.. Za razliku od sugovornica, A.R. je bio integriran u razred s osobama bez invaliditeta. Jedini razlog njegove integracije jest činjenica da se sugovornik samostalno kreće, odnosno bez pomagala te je njegov invaliditet u manjoj mjeri uočljiv. Iako je sugovornik prepričao neugodno iskustvo da su ga profesori na samom početku, nakon što su saznali da ima cerebralnu paralizu, željeli premjestiti u G. razred, s vremenom su odustali od navedenog pokušaja uvidjevši da sugovornik savladava gradivo bez ikakvih poteškoća. Sugovornikova potpuna integracija te ravnopravan odnos s drugim učenicima rezultirao je pozitivnim iskustvima srednjoškolskog obrazovanja, a samim time i kvalitetnijim odnosima kasnije.

S druge strane, sugovornica K.S. o iskustvima iz srednje škole nije mnogo govorila. Jasno je dala do znanja da se za nju, u odnosu na osnovnu školu, situacija u srednjoj školi potpuno promijenila nabolje. Navodi kako je bila potpuno integrirana u razred s osobama bez invaliditeta te je osjećaj prihvaćenosti od okoline (i učenika i profesora), koji je tijekom srednje škole stekla, prati i danas.

Sugovornice/ik su na pitanja o trenutnoj uključenosti u aktivnosti udruga, odnosno organizacija za osobe s invaliditetom, ponovno istaknule različita iskustva. Iz iskustva troje sugovornica/ika iz Rijeke moguće je iščitati zajednički osjećaj nedostatka unutargrupne komunikacije i otvorenijeg odnosa među osobama s invaliditetom što se kod sugovornice S.P. očituje otvorenim pokušajima rasprave i izravnom željom za promjenom, kod sugovornice B.V. s druge strane, očituje se povlačenjem iz društva odnosno skupine čiji joj modeli ponašanja ne odgovaraju, a sugovornik A.R. navodi da, iako je svjedočio isključujućim obrascima ponašanja, nije sam to doživio. Naposljetku,

sugovornica K.S. jedina ističe potpuno pozitivna iskustva i osjećaj prihvaćenosti u sportskom klubu i u skupinama osoba s invaliditetom.

Navedena iskustva o trenutnim aktivnostima moguće je prema iskazima sugovornica/ika povezati s iskustvima iz osnovne, a posebice srednje škole. Sugovornica S.P. je potporu osoba s invaliditetom nakon loših iskustava iz srednje škole osjetila tek kada se pridružila plivačkom klubu te kada je bila okružena samopouzdanijim osobama s invaliditetom koje su i nju poduprle i potaknule da vjeruje u sebe. Sugovornica B.V. navodi kako je povremeno osjećala potporu skupine osoba s invaliditetom no tvrdi kako je glavninu potpore dobivala od obitelji, a želja joj je motivirati druge osobe s invaliditetom te im biti potpora i uzor. Sugovornice S.P. i B.V., koje su u srednjoj školi pohađale, odnosno bile smještene, u G. razred, razvile su određeni otpor te postale uvelike kritičnije prema osobama s invaliditetom kod kojih primjećuju modele ponašanja koje smatraju pogrešnima te s kojima se ne slažu. Sugovornik A.R., koji je bio integriran u razred s osobama bez invaliditeta, istaknuo je da se osjećao „čudno“ pri ponovnom dolasku u udrugu osoba s invaliditetom. Iako tvrdi da navedeni osjećaj nije bio nužno niti negativan niti pozitivan, sama njegova prisutnost ukazuje na određenu distancu. Sugovornica K.S., koja je tijekom osnovne škole bila izložena neprihvatanju i zlostavljanju, po dolasku u srednju školu te kasnije na fakultet, a pogotovo priključenjem sportskom klubu za osobe s invaliditetom, navodi kako je veliko prihvaćanje i potporu dobila upravo od osoba s invaliditetom.

Iskazi sugovornica S.P. i B.V. podudaraju se po pitanju odnosa osoba s invaliditetom prema samima sebi ali i prema drugima. Obje sugovornice ističu modele i obrasce ponašanja koje su primijetile, a koje smatraju pogrešnima te su izrazile želju da aktivno rade i sudjeluju u nastojanjima da potaknu osobe s invaliditetom na veću autonomiju, suradnju i uključenost u zajednicu osoba s invaliditetom te društvo. Sugovornik A.R., s druge strane, smatra kako bi udruge i organizacije osoba s invaliditetom trebale više surađivati, odnosno smatra da bi se tako pružila prilika osobama s različitim vrstama invaliditeta da stupe u kontakt te ojačaju cjelokupnu zajednicu osoba s invaliditetom. Stavovi sugovornice K.S. uvelike se podudaraju sa stavovima sugovornica S.P. i B.V.. K.S. smatra da je jedno od ključnih pitanja svijest osobe s invaliditetom o njenom invaliditetu te uviđanje da bi svi ljudi u društvu trebali biti ravnopravni što podrazumijeva aktivnu ulogu osoba s invaliditetom u ostvarivanju takvog društva. Također smatra da bi osobe bez invaliditeta trebale biti potaknute na uključenje u život

osoba s invaliditetom u većoj mjeri putem radionica i udruga što ponovno ukazuje na potrebu za aktivnijom, a samim time i eksponiranijom ulogom osoba s invaliditetom u društvu.

3. Zaključak

Osobe s invaliditetom zasebna su kulturna i društvena skupina. Kao takva, ona podrazumijeva određene, sebi svojstvene, zakonitosti, pravila i uvjete koje postavlja pred svoje članove. S obzirom na njen status kao posebne društvene grupe, njena formacija i djelovanje mogu se usporediti s onima manjinskih društvenih skupina odnosno zajednica. Stoga s pravom možemo reći da je zajednica osoba s invaliditetom manjinska zajednica te kao takva polaže pravo na ravnopravnost i solidarnost u širem društvenom kontekstu u kojem se nalazi.

Kao zasebna društvena skupina, odnosno zajednica, jedan od presudnih uvjeta za njen opstanak je identitet pojedinaca koji joj pripadaju. Kao što je to ustvrdio Stuart Hall, identitet pojedinca u stalnoj je mijeni, on se, kroz proces identifikacije treba mijenjati kako bi se pojedinac mogao razvijati zasebno ali i u grupi (Hall, 1996.). Uzimajući Hallovo promišljanje identiteta kao neprestanog procesa u obzir, moguće je stipulirati da je najdestruktivnije stanje za pojedinca stagnacija razvoja identiteta, odnosno njegovo „kočenje“.

Pojedini sudionici istraživanja suočavali su se upravo s navedenim „kočenjem“ identifikacije koje su opisivali na osobnim primjerima. S vremenskim i iskustvenim odmakom tijekom kojega su prevladali navedeni model ponašanja, počeli su ga sve češće primjećivati kod drugih osoba s invaliditetom te im sada nastoje ukazati na načine kako savladati, kako je jedna sudionica rekla „začarani krug“ u kojem se nalaze. Sudionici su, zbog svojih nastojanja da ukažu drugim članovima zajednice osoba s invaliditetom na pogrešne modele ponašanja, odnosno zbog izražavanja kritičkog mišljenja o vlastitoj zajednici, podvrgnuti isključujućim procesima. Drugim riječima, otpor sudionika te njihovo nastojanje, kroz kritiku, pomognu članovima zajednice te da tako ojačaju i samu zajednicu, zajednica doživljava vrlo negativno te sudionike marginalizira i isključuje iz svog svakodnevnog djelovanja.

Tom Postmes i Jolanda Jetten u eseju „Pomirenje individualnosti i grupe“ raspravljaju o međusobnoj povezanosti akcije pojedinca i mogućeg uniformirajućeg djelovanja grupe koja pojedincu prijete gušenjem njegove autonomnosti i individualnosti. Autori tvrde da to nije nužno slučaj. Njihova je konstatacija da navedene dvije „opreke“ nisu nužno međusobno isključujuće te da je njihovo produktivno supostojanje moguće. Kao što skupina može pojedincu pomoći da se unutar njene strukture, ali i općenito, razvije,

tako i pojedinac, svojim autonomnim djelovanjem unutar uloge koja mu je u skupini dodijeljena, može pomoći skupini da ojača te poboljša svoj položaj u društvu (Postmes, Jetten, 2006., b). Tako se pojedinac, a time i skupina, može osloboditi frustracija proizašlih iz nesrazmjera moći i položaja ne samo unutar same skupine, već i u odnosu skupine prema društvu u cjelini.

Jedna od sudionica istraživanja istaknula je položaj osoba s invaliditetom u medijima te je izrazila želju za njegovom promjenom. Jack A. Nelson u svom eseju „Slomljene slike: Prikazi onih s invaliditetom u američkim medijima“ navodi: „Ovi ljudi su često prikazani kao zli ili kao jadne žrtve osuđene na nezadovoljavajući život ili u mnoštvu drugih uloga koje u glavnini imaju tendenciju osnažiti predrasude, strah i prezir među publikama. U vremenu kada moćni medijski utjecaji oblikuju društvene stavove i donose društvene promjene, važno je bolje razumjeti ulogu medijskog prikaza ove grupe nazvane „nevidljivom manjinom““ (Nelson, 1994.:1). Autorova konstatacija primjenjiva je i na današnje medijske prikaze osoba s invaliditetom, možda ne kao zlih, ali svakako kao jadnih, nemoćnih te vrijednih žaljenja. Prema iskazima sudionika, jasna je i vidljiva želja da se navedena predrasuda o osobama s invaliditetom promijeni te da se osobe s invaliditetom u medijima prikazuju kao ravnopravni članovi društva u svakom pogledu.

Zajednica osoba s invaliditetom suočena je s dva ključna problema u svom radu koji su u kompleksnom međusobnom odnosu. Prvi se tiče unutargrupnih konflikata i marginalizacija pojedinaca-kritičara koji svoj identitet kao osoba s invaliditetom doživljavaju ozbiljno i odgovorno prema sebi kao i prema cjelokupnoj zajednici. Drugi se tiče prethodno spomenutih prikaza osoba s invaliditetom u medijima, a koje odlično ilustrira Joseph P. Shapiro: „(...) tužna, nesretna osoba s invaliditetom, koja ima potrebu za sažaljenjem i milosrđem, ili prošna, hrabra osoba s invaliditetom, slavljena zbog prevladavanja invaliditeta i izvođenja naizgled nadčovječnog podviga, bilo da je riječ o zadržavanju posla ili penjanju na planinu. Jedna je slika Malog Tima; druga je ona „superbogatja“.“ (Shapiro, 1994.:59). Navedena dva problema supostojе u vlastitom „začaranom krugu“ jer mediji, prikazom osoba s invaliditetom na spomenute načine očvršćuju predrasudu o osobama s invaliditetom kao nesposobnima i manje vrijednima, ne samo u društvu već i kod samih osoba s invaliditetom izazivaju osjećaj nemoći i manje vrijednosti, a osobe s invaliditetom koje takve predrasude prihvaćaju

kao vlastitu stvarnost i identitet potom, ponovno kroz medije, takvu sliku o vlastitoj zajednici perpetuiraju.

4. Literatura

- Aronson et al., 2013. *Social psychology*. Pearson: Boston
- Brown, Rupert J., Ross, Gordon F., 1982. „The battle for acceptance: An investigation into the dynamics of intergroup behaviour“. *Social identity and intergroup relations* ur. Henri Tajfel. Cambridge University Press: Cambridge
- Foucault, Michel, 1984. „The body of the condemned“. *The Foucault reader* ur. Paul Rabinow, Pantheon Books: New York
- Hall, Stuart, 1996. „Who needs „identity“?“. *Questions of cultural identity* ur. Stuart Hall i Paul du Gay, SAGE Publications: London
- Haralambos, Michael i Holborn, Martin, 2002. *Sociologija: teme i perspektive*. Golden Marketing: Zagreb. :76
- Hornsey, Matthew J., 2006. „Ingroup critics and their influence on groups“. *Individuality and the group: Advances in social identity* ur. Tom Postmes i Jolanda Jetten, SAGE Publications: London: 74
- Jetten, Jolanda, Postmes, Tom, 2006. „Introduction: The puzzle of individuality and the group“ *Individuality and the group: Advances in social identity* ur. Tom Postmes i Jolanda Jetten, SAGE Publications: London (a)
- Jetten, Jolanda, Postmes, Tom, 2006. „Reconciling individuality and the group“ *Individuality and the group: Advances in social identity* ur. Tom Postmes i Jolanda Jetten, SAGE Publications: London (b)
- Killen, Melanie, Rutland, Adam, 2011. *Children and social exclusion* Wiley-Blackwell: Chickchester :6
- Marx, Karl, 1988. *Ekonomski i filozofski spisi 1844*. Prometheus Books: New York
- Milas, Goran, 2005. *Istraživačke metode u psihologiji i drugim društvenim znanostima* Naklada Slap: Jastrebarsko
- Nelson, Jack, A., 1994. „Broken Images: Portrayals of those with disabilities in American media“ *The disabled, the media and the information age* ur Jack A. Nelson Greenwood Press: Westport :1

Olkin, Rhoda, 1999. *What psychotherapists should know about disability* The Guilford Press: New York

Park, Robert E., 1928. „Human migration and the marginal man“ *The American journal of sociology* vol.33 br. 6 str: 881.-893.

Shapiro, Joseph P., 1994. „Disability rights as civil rights: The struggle for recognition“ *The disabled, the media and the information age* ur Jack A. Nelson Greenwood Press: Westport :59

Tajfel, Henri, 1982. „Introduction“ *Social identity and intergroup relations* ur. Henri Tajfel. Cambridge University Press: Cambridge

Tremain, Shelley, 2005. „Foucault, governmentality and critical disability theory: Introduction“ University of Michigan Press

Turner, John C., 1982. „Towards a cognitive redefinition of the social group“ *Social identity and intergroup relations* ur. Henri Tajfel. Cambridge University Press: Cambridge

Dodatni izvori:

Konvencija o pravima osoba s invaliditetom, 2006, UN, opća skupština, New York

Slika 1. iz Olkin, Rhoda, 1999. *What psychotherapists should know about disability* The Guilford Press: New York : 12

5. Prilog: pitanja za intervju

Pitanja koja slijede služe kako bi ispitanika otvorila za komunikaciju te usmjerila njegovu pažnju na temu rada u svrhu dobivanja što kvalitetnijih i relevantnijih podataka

- (a) Dati neutralni primjer kako bi sugovornike potaknuo na razgovor o temi
  - (b) Dodatna pitanja (prema potrebi) kako bi se razgovor nastavio
  - (c) Postaviti alternativna pitanja u svrhu dobivanja dodatnih odgovora
1. U kakvom si razredu pohađao/pohađala nastavu u osnovnoj i srednjoj školi?
(Ako treba elaborirati na što istraživač misli, integrirani razred ili odvojeno)
  2. Kakvi su odnosi vladali unutar razreda? Kakva je bila atmosfera?
  3. Na koji si način bio/la uključen/na u događaje i aktivnosti u razredu? (Aktivno?)
(Ako inzistira na isključenosti, onda razgovarati o tome)
  4. Jesi li ikada bio/la ili si još uvijek, član/članica neke udruge osoba s invaliditetom? Koje? Jesi li aktivan član/ica? Na koji si način uključen/a u aktivnosti udruge?
  5. Kakva iskustva imaš sa odnosima unutar grupe (osoba s invaliditetom, ali i bez)? (ovisno o smjeru odgovora – pozitivno, negativno, oboje – nastaviti razgovor) S kakvim si se problemima susreo/la u odnosu s drugim članovima?
(Slažete li se, postoje li sukobi, oko čega se vode sukobi)
  6. U kojim trenucima si osjećao/la podršku grupe?
  7. Jesi li se ikada osjećao isključen/a iz grupe osoba s invaliditetom i zbog čega?
(Ovo je ključno pitanje)
  8. Jesi li ikada ti kao osoba s invaliditetom isključivao/la druge?
  9. Što bi se prema tvojem mišljenju moglo učiniti kako bi se povećao osjećaj uključenosti pojedinaca unutar grupa osoba s invaliditetom (ali i općenito)?
  10. Ima li još nešto što mi želiš reći a da te nisam pitao?

Neutralni primjer: Je li ti se dogodilo da ti osoba koju znaš namjerno nije željela pridržati vrata ili lift? (zbog neslaganja, različitih stavova i slično)